

Аорист у поезії та прозі Й. Дучича

Час як одна з форм буття й важлива філософська категорія в різних своїх проявах був і залишається об'єктом дослідження багатьох наук. Проте категорія часу в широкому філософському абстрактному сенсі знаходить своє відображення й у більш конкретних сферах, найпоказовішою серед яких, напевно, є мова як основний засіб комунікації. Система дієслівних часів конкретної мови, в даному разі сербської, є однією з важливих складових і релевантною типологічною рисою її граматичної структури в системі слов'янських мов і, ширше, — на індоєвропейському мовному тлі.

Відомий сербський мовознавець-славіст професор Богдан Терзич в одній зі своїх монографій підкреслює, що

«система дієслівних часів збереглася в сучасній сербській мові майже у тому самому вигляді, в якому вона існувала в *давньоруській* мові найдавнішої періоду. Щоправда, протягом останніх десятиліть помітною стала тенденція до звуження вживання імперфекта, плюсквамперфекта і другого футура, лише частково — аориста. Звідси випливає, що в сучасній... сербській мові намічається той шлях в розвитку системи дієслівних часів, який російська мова давно пройшла» [Терзич, 28].

Це, звісно, повною мірою стосується не лише російської, а й усіх східнослов'янських і багатьох західнослов'янських мов.

Дослідження специфіки формування й еволюції темпоральних конструкцій зі значенням минулого будь-якої мови як системи взагалі й аориста зокрема вимагає серйозного ретельного діахронічного екскурсу в її історію. Адже, як підкреслював великий лінгвіст-філософ О. О. Потебня,

«будь-яке пізнання по суті є історичним і має для нас значення лише стосовно майбутнього; ...Кожне спостереження даного моменту спонукає до споглядання попереднього й витягається в нитку історії, нитки сплітаються у тканину життя, що постійно відновлюється» [Потебня; 25; 642].

Вагомий філософський зміст цих тверджень важко переоцінити, особливо на тлі літературних творів різних жанрів, що репрезентують сформовану літературну мову народу на досить високому рівні її розвитку, де, природно, окрім суто формальних ознак і семантичного навантаження на перший план виходить

й інші, не менш вагомі параметри й чинники. Зважаючи на це, комплексне дослідження окресленого кола проблем вимагає попереднього детального аналізу особливостей функціонування кожної з темпоральних конструкцій зі значенням минулого в сербській літературній мові.

Оскільки в межах цієї розвідки ми не зможемо проаналізувати увесь комплекс питань, пов'язаних зі згаданою проблематикою (зрештою, це й не було нишим безпосереднім завданням), обмежимося з цього приводу лише деякими зауваженнями загального характеру. В усіх історичних пам'ятках сербської мови, починаючи з найдавнішого періоду (зокрема у пам'ятках старослов'янської мови сербськохорватської редакції XII–XIII ст. — «*Мирославово евангеліє*», «*Вуканово евангеліє*» тощо), рукописах XIII–XV ст. (коли сербська мова вже майже повністю набула своєї сучасної фонологічної, морфологічної, синтаксичної конфігурації), писаннях XV–XVIII ст. (коли в межах відповідного ареалу з'являється багата художня література та на різних територіях і з різних причин виникають тенденції до створення єдиної літературної мови), пам'ятках словесності XVIII ст. (які слід розглядати окремо, з огляду на те, що в процес розвитку мови вводиться чужий елемент — русько-словенський), і закінчуючи літературними творами новітнього часу, — функціонують усі чотири різновиди темпоральних конструкцій зі значенням минулого, характерні й для сучасної сербської літературної мови, а саме: *перфект*, *плюсквамперфект*, *аорист*, *імперфект*. У структурному плані перші дві з них є аналітичними, а решта — синтетичними. Що ж стосується їх семантики, то остання, аналізована на синхронному зрізі сучасного стану сербської мови, природно, нерозривно пов'язана з історією формування та еволюції різних часових форм у слов'янських мовах.

Так, приміром, у відомій роботі А. Мейє «Загальнослов'янська мова», яка досі залишається однією з найсерйозніших і найавторитетніших спроб реконструкції граматичної будови мови-основи, говориться, що

«слов'янський аорист був формою, вживаною для розповіді про минулі події... і ... кожне дієслово загальнослов'янської мови мало простий минулий час, що називався аористом, ...витоки якого ведуть або до індоевропейських аористів, або до імперфектів. Слов'янський аорист був формою, що застосовувалася для розповіді про минулі події... Аорист на -s, котрий широко розвинувся в слов'янських мовах і згодом цілком замінив перший (тематичний — пояснення наше. — В. Я.) тип там, де аорист взагалі зберігся» [Мейє; 198–199].

Крім того, форми аориста в усіх слов'янських мовах здебільшого утворюються від основи інфінітива дієслів доконаного виду. Але «в болгарській, сербській і хорватській мовах дієслова недоконаного виду також можуть мати форми аориста» [Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов; 328].

Аорист, на наш погляд, є чи не найцікавішим різновидом темпоральних конструкцій зі значенням минулого, причому ця теза набуває особливої актуальності саме на ґрунті сербської мови.

Сучасні авторитетні граматики сербської мови й зокрема граMATИКА академіка М. Стевановича, стверджують, що основне значення аориста сконцентроване в такій його формі, «якою позначається дія, що відбувається в минулому, безпосередньо напередодні моменту мовлення» [Stevanović; 345]. Незважаючи на те, що дефініція, дана академіком М. Стевановичем, є дуже еластичною, вже й сам автор наголошує на евентуально широкому спектрі його виражальних можливостей. Інші відомі лінгвісти ідуть у цьому напрямку ще далі: сам той факт, що аорист як синтетична темпоральна конструкція зі значенням минулого неоднаково вживається на всьому географічному ареалі поширення сербської мови, ставить під сумнів, чи йому взагалі властиві суто індикативні, тобто неекспресивні значення [див., напр., Vuković]. Таким чином, ми безпосередньо підійшли до важливої проблеми: співвідношення загальноприйнятого, власне граматичного тлумачення значення аориста і функції цієї часової конструкції в художній літературі. Багатий матеріал щодо цього дає, приміром, поетична й прозова творчість **Йована Дучича**, видатного представника сербського модерну, літературного явища епохи кристалізації стандартної мови, яку академік П. Івич охарактеризував такими словами:

«Більше, ніж будь-який інший період в історії, останні десятиліття ХІХ століття й початок двадцятого відзначаються як час швидкого і в основному безперешкодного розвитку сербської літературної мови. ...Сили більше вже не треба було розпорошувати на суперечки з приводу суттєвих речей, звукова й морфологічна будова були вже утверджені, й на порядку денному залишилися формалізація й поповнення саме в тих галузях, у яких розвинута літературна мова найбільше відрізняється від збідненої в області словникового складу й синтаксису» [Ивић; 256].

Поетична й прозова творчість Йована Дучича дає цікавий ґрунт для вивчення й різнобічної інтерпретації значень аориста як синтетичної конструкції зі значенням минулого. Проілюструвати такий перенос значення й експресивного вживання аориста можна

прикладами з його поезій різних часів: так, у наступних уривках із віршів «Акорди» й «Самотність» насамперед саме завдяки аористам автор створює притаманну його творам неповторну ілюзію безпосередньої причетності читача до подій і переживань, а дія набуває виразно експресивного характеру: *Често све стане; још се само чује Куцање мог срца. Но исти удари Чуше* (підкреслення наше. — В. Я.) *се шумом; мирно закуцаше* (підкреслення наше. — В. Я.) *удар за ударом, из стабла...* [Дучић¹; 8]; *...Док блиснуше* (підкреслення наше. — В. Я.) *небеса у часу, И шум чудан прође по самоти, Мирис липа долином се расу* (підкреслення наше. — В. Я.); *Једна душа мину* (підкреслення наше. — В. Я.) *посред ноћи...* [Дучић¹; 43].

Академік Л. А. Булаховський справедливо зазначає, що «категорія часу знаходить... вияв у відповідних ознаках понять, зв'язаних з дією або станом. Проте навряд чи є мова, в якій час морфологічно був би виражений в його чистому значенні... У слов'янських мовах час виражається ознаками, взагалі щільно зв'язаними з **видовими**» [Булаховський; 190].

Справді, під пером Й. Дучича аористи використовуються для позначення дій, що відбувалися в минулому. Однак це не є звичайний опис, а жива розповідь про бурхливі події та переживання. Аористи тут вдало заміняють перфекти, оскільки замість кожної з цих конструкцій можна було б використати останні, що виглядало б цілком коректно з точки зору граматики. Проте перфекти мали б тут досить обмежений ужиток, даючи лише інформацію про час, коли відбувалися події. Тому Й. Дучич вдається до передачі такого значення за допомогою форм аористів, за рахунок чого створюється експресивність і передається напруженість подій та швидкий темп, із яким вони змінюють одна одну. Йдеться не тільки про конкретні події в їх, так би мовити, чисто «фізичному» розумінні, а часто й про описи суто психологічних переживань і станів. Такий прийом є досить характерним для творчості Й. Дучича, про що красномовно свідчать наведені приклади.

Отже, як бачимо, основний елемент подібних аористів має стилістичну природу, тобто в основі цього явища лежить своєрідна заміна значень, які первісно належали певним дієслівним формам. Такі зміни академік Л. А. Булаховський влучно називає емоціональними та афективними «зсувами» формальних значень:

«Емоція (почуття) та афект (збудження) нерідко викликають зсуви “точних” значень, які первісно належали відповідним формам

Під впливом емоції або афекту певні форми розширюються в ужитку, дістаючи нові функції з більш або менш гострим психологічним забарвленням. ...Буває й так, що емоція та афект знаходять часом собі вихід у навмисній заміні точного вживання форм звернення до форм з іншим значенням. Останні, замінюючи точні, набувають забарвлення, яке їм раніше зовсім не належало, або часом і нового смислу, ...а вибір замість точних для вираження таких думок форм ... — “зсунутих” — минулого часу ... викликається не якимсь логічними, а саме психологічними мотивами» [Булаховський; 193–194].

Саме такими є, наприклад, значення форм аориста в глибоко психологічних, емоційно піднесених віршах Й. Дучича «Шум» і «Миттєвості», вжиті для передачі завершеності дії, що відбувалася до моменту мовлення: «*Пође шум с горе јасенова, / Даде га шуми јела...*» [Дучић¹; 78]; «*Она прође душом као из далека / Залутале птице у светлости маја...*» [Дучић¹; 48].

Розвиваючи думку про стилістичну природу «зсуву» значення дієслівної форми, зазначимо, що основна причина семантичної транспозиції часу і способу криється у бажанні письменника мальновичо й експресивно представити момент, коли відбувається дія. Другорядним фактором, яким, проте, знехтувати не можна, є наявність у поетичній мові елементів інтенційності та спонтанності, принаймні причини транспозиції слід шукати в певній афективності особи, котра вживає переносні часові значення. Навіть з огляду на те, що вид є окремою категорією, яку необхідно відмежовувати від часового значення, елемент дієслівного виду впливає на виражальні можливості аориста: «Безсумнівно, що аорист внаслідок самого характеру його вживання... характерний більшою мірою для дієслів доконаного виду, ніж недоконаного... За допомогою аористів недоконаного виду можна розповідати про події, що мали тривалість у минулому... [Мейє; 207].

Вишукана проза Й. Дучича, котра, на жаль, і досі іноді залишається в тіні його поетичних творів, відкриває ще один, досить несподіваний ракурс для вивчення аориста, хоча в есеїстичних творах цього автора «Скарб царя Радована» і «Ранки з Леутара» ці дієслівні конструкції якраз не є частотними. Навпаки, сама манера викладу, — афористична й стисла, численні висловлювання, що зазвичай мають вагу глобальних філософських істин, диктують авторові вживання перфекта, перфекта й імперфекта в презенсі, рідше — плюсквамперфекта, ще рідше — аориста тощо. Така загальнофілософська спрямованість тексту водночас

дозволяє досить рідко вживаним темпоральним конструкціям зі значенням аориста «заграти» по-новому: *Официр се издире на људе и коње, а жена се диви његовој сили заповједника од којег имају страх људи и животиње [Дучић²; 93]; Смрт је већма ружна и одвратна, него што је ужасна и језива. Она нагрди човеково тело и унакази његов израз лица, претворивши најлепшу човекову амфору у бесформну и гадну масу [Дучић²; 56]; Орфејје сишао у Хад из љубави за нимфом Еуридиком, рано умрлом, и богови су му тамо показали њену сенку, али га богови вратише натраг, јер се преко њихове воље на њу окренуо [Дучић²; 111].*

Оскільки у своїх есе Й. Дучич говорить про поняття, що певним чином «проектуються» на вічність (життя, смерть, кохання, ненависть, ревності тощо), форми аориста, вживані ним у прозових есе, здебільшого семантично й емоційно ближчі до моменту мовлення, ніж у його поезії, більше того, — вони впливають також і на статус та часові рамки самого поняття «моменту мовлення», що стають дедалі менш виразними. Цікавий також і своєрідний фон, що його створюють аористам інші темпоральні конструкції зі значенням минулого, якот: презенс, перфект. Саме вони насамперед становлять мовний мікроконтекст, що виникає в глобальних рамках позамовного контексту, який, у свою чергу, «витягає на поверхню» асоціативні характеристики й ефект стилістичного контрасту. Він виникає, «коли до стилістично немаркованого дескриптивного значення додаються асоціативні характеристики, переводячи, таким чином, лексему... до категорії стилістично маркованих» [Рісіć; 64]. Отже, таким своєрідним стилістично менш маркованим тлом для темпоральних конструкцій із значенням аориста в прозі Й. Дучича стають емоційно нечіткі структури, побудовані на використанні інших часових форм. Вживання аориста в прозі Й. Дучича навіть тяжіє до характеристик гномічності.

Проаналізований матеріал дає можливість зробити ряд важливих теоретичних висновків. По-перше: дієслово в художньому творі значно відходить він суто граматичних канонів за рахунок транспозиції значень темпоральної конструкції, яка має стилістичну природу. По-друге: за справедливим висловом академіка М. Стевановича, розповідь за допомогою аориста є набагато експресивнішою, ніж, скажімо, за допомогою перфекта. По-третє, «транспозиція значень аориста є джерелом його експресивності. Індикативний аорист виражає й... елемент переживання дії» [Сорас; 66].

Таким чином, вживання аориста в художньому творі (поетичному або прозовому) відкриває широкі перспективи для дослідження: використання індикативного аориста, гномічного аориста, аориста в презенсі, аориста в майбутньому тощо. Насамкінець у контексті розвитку та взаємовпливу синтетичних і аналітичних тенденцій у мові зазначимо, що в сучасній сербській мові, з одного боку, наявна тенденція до певного звуження сфер застосування минулих часів (зокрема, до часткового поступового звуження вживання імперфекта і плюсквамперфекта на фоні частотного використання аналітичних форм перфекта), проте сфера ввикористання аориста звузилася значно менше, що виходячи з унікального виражального спектру цієї часової форми, аж ніяк не можна кваліфікувати як випадковість.

Література:

1. Булаховський Л. А: Нариси з загального мовознавства. — К.: Рад. школа, 1955. — С. 190.
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — К.: Наук. думка, 1966. — 595 с.
3. Дучић Ј¹. Сабрана дела. Књига I и II. — Београд: Народна просвета, 1929. — 303 с.
4. Дучић Ј². Благо цара Радована (Књига о судбини). Јутра са Леутара (Мисли о човеку). — Београд: Прозаик, 1996. — 541 с.
5. Ивић П. Преглед историје српског језика. — Т. VIII. — Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998. — 348 с.
6. Мејє А. Общеславянский язык. — М.: Изд-во иностр. лит., 1951. — 491 с.
7. Потебня А. А. Из записок по теории словесности. — Харьков, 1905. — 650 с.
8. Терзић Б. Руско-српске језичке паралеле. — Београд, 1999. — 370 с.
9. Vuković J. Sintaksička vrijednost imperfekta u savremenom srpsko-hrvatskom jeziku. Radovi II. — Sarajevo, 1955. — 155 s.
10. Poljanec F. Istorija srpskohrvatsko književnog jezika. — Beograd: Narodna prosveta, 1931. — 287 s.
11. Prčić T. Semantika i pragmatika reči. Sremски Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1997. — 150 s.
12. Stevanović M. Savremeni srpskohrvatski jezik. — Т. I–II. — Beograd, 1964–1969. — 453 s
13. Ćorac M. Stilistika srpskohrvatskog književnog jezika. — Beograd: Naučna knjiga. — 291 s.
14. Слов'янський збірник. — Вип. 9. — 2002.